

Ondernemend talent voor de toekomst

over de positionering van ondernemend leren in het primair onderwijs

‘Ondernemend talent voor de toekomst’
Itie van den Berg
oktober 2013

Dit rapport is opgesteld in opdracht van Rijksdienst voor ondernemend Nederland
Redactie: Nicoline Breed
Postbus 93144
2509 AC Den Haag
T: 088 6025430

Inleiding

Het is belangrijk ondernemendheid te bevorderen bij leerlingen en studenten en daarmee kan al begonnen worden in het primaire onderwijs. Ondernemend leren draagt bij aan vaardigheden en een flexibele en pro-actieve houding die jongeren goed kunnen gebruiken om straks te participeren in de 21^e- eeuwse maatschappij , als ondernemer, werknemer of anderszins.

Het voorbeeld van Laurette (bladzij 3) laat zien hoe kinderen gegrepen kunnen worden door ondernemen en welke 21 eeuwse vaardigheden zij daar als heel vanzelfsprekend voor inzetten.

Daarnaast zorgt ondernemend leren ook op het moment zelf ook voor veel motivatie bij leerlingen door de betekenisvolle leeromgeving die hen geboden wordt. Dit blijkt uit de vele ondernemende projecten die de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (voorheen: Agentschap NL) sinds 2007 stimuleerde met het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen. Het programma was een initiatief van de ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en Economische Zaken en gericht op de hele onderwijsketen.

In het primair onderwijs kregen ruim 150 scholen in 32 projecten de kans om ondernemend leren vorm te geven, samen met het bedrijfsleven en andere buitenschoolse partners. Hoe de invulling per school ook kan verschillen, de ervaringen zijn unaniem positief. Scholen zien ondernemend leren als een uitnodigende vorm van versterking van de eigen reguliere beleidspunten. Opvallend is dat zij aangeven talenten van kinderen te ontdekken, die voordat de ondernemerschapsactiviteiten ingevoerd werden, niet of nauwelijks waren waargenomen. Ook jongere kinderen dan Laurette laten hun talenten zien in een kinderbedrijf of een activiteit waarbij ondernemend gedrag centraal staat.

Nu het Actieprogramma ten einde loopt, is de vraag hoe ondernemend leren in het primair onderwijs zich verder kan ontwikkelen en versterken en hoe het kan bijdragen aan het curriculum van de toekomst? De Rijksdienst voor Ondernemend Nederland heeft Itie van den Berg, expert op het gebied van ondernemend leren, gevraagd hier inzicht in te geven. Met dit paper willen we allereerst iets van de inspiratie van ondernemende scholen overbrengen en andere scholen in het primaire onderwijs interesseren voor deze manier van onderwijs. En we willen de discussie op gang te brengen over de meerwaarde van ondernemend onderwijs en de plek die het kan innemen. In het paper zijn hiervoor twee sporen geschetst.

Moeten we bewijzen dat ondernemend leren het huidige curriculum versterkt? Of moeten we de smalle kijk op onderwijskwaliteit achter ons laten en focussen op onderwijshoudens die passen bij de 21e eeuw. Volgens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) zijn we toe aan een serieuze heroriëntatie op onderwijshoud¹. De ondernemende scholen dragen graag hun steentje bij aan die verkenning.

Itie van den Berg (ZIP Innovatieve projecten) is projectleider voor het project Meesterlijk ondernemen in Drenthe en ze schreef het inspiratieboek voor basisscholen 'Ondernemende kinderen op komst'.

¹ WRR-rapport 'Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland', 2013

Indeling

Het paper is opgebouwd uit vier paragrafen waarin de volgende vragen aan bod komen:

1. Wat is ondernemend leren?
Wat wordt verstaan onder ondernemend leren, wat vraagt het van de school en docenten? Wat is de beeldvorming rond ondernemend leren?
2. Wat is de betekenis voor het onderwijs? Wat biedt het scholen en de leerlingen? Scholen zien het als een kans om wetenschap en techniek mee te verrijken (de drie o's: onderzoeken, ontwerpen en ondernemen). Scholen zetten het in om talent in beeld te brengen, ook bij zorgleerlingen in het kader van passend onderwijs. Scholen zien kansen op het terrein van burgerschap
3. Van projecten naar structurele inbedding
Wat zijn succesfactoren voor ondernemend onderwijs en wat is er nodig om de kwaliteit van ondernemend leren te verankeren en door te ontwikkelen na afronding van het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen.
4. Twee sporen voor de toekomst
Welke rol kan ondernemend leren in het curriculum van de toekomst spelen (spoor 1) en hoe kan ondernemend leren de huidige ontwikkelingen in het onderwijs versterken (spoor 2)?

Binnen het onderwijsveld wordt nagedacht over het ondernemende talent van de toekomst. Onderstaande citaten geven een eerste indruk.

Erno Mijland, mediadeskundige Uit: *Leerberichten*

De onderneming van Laurette

Nederland heeft te maken met jonge en zeer vaardige ondernemers, denk aan Ben Woldring. Laurette is zo'n jonge ondernemer, die op de basisschool in aanraking is gekomen met ondernemen en vijf jaar later haar weg weet te vinden als ondernemer in de ontwikkelingen van de 21e eeuw.

Het startkapitaal voor haar eenmanszaak heeft Laurette onlangs bijeen gebracht via een online platform voor crowdfunding. Ze heeft nog nooit een reclamebureau van binnen gezien: ze doet haar volledige PR & marketing zelf en met behulp van relaties via sociale media. Als Amsterdamse is ze aangesloten bij NOPPES, een zogenaamd LETS, ofwel Local Exchange Trading Systems. Op dit netwerk worden diensten en producten 'verkocht' zonder dat er geld aan te pas komt. Een systeem van credits zorgt ervoor dat de waarde eerlijk verdeeld wordt. (...).

Ondertussen gaat alle schooltijd op aan de voorbereiding op het examen. Hoewel de zesjes op haar cijferlijst anders doen vermoeden, studeert Laurette harder dan al haar klasgenoten. Haar school biedt geen Spaans aan, dus doet Laurette in haar eigen tijd - gratis - een opleiding Spaans bij DuoLingo. Om aan haar ondernemingsvaardigheden te werken heeft ze een aantal mentoren aan zich weten te binden, die haar via sociale media volgen en tips geven. En om zich breed te ontwikkelen, bekijkt ze elke avond een van de lezingen op TEDx.com, Poptech of een van de andere platformen voor video lectures.(...)

Anneke, Frens en Bertus: leraren van ondernemende scholen

Ondernemende leraren

'We geven kinderen de ruimte geven om ondernemend te zijn, ook al betekent dat soms dat kinderen, met lef, fouten maken. We houden elkaar scherp voor kansrijke producten of diensten en we maken

graag gebruik maken van de expertise van ondernemers. We zoeken naar vormen om kinderen houvast te bieden door met hen kaders en stappenplannen te maken. En...we laten ons graag verrassen door talenten van kinderen.

De kinderen van de afdeling Financiën hebben een eigen contactpersoon bij de bank, voor pr en marketing kunnen de kinderen hulp inroepen van een ondernemer die hen bijvoorbeeld een Twittercursus geeft. De kinderen pikken de informatie sneller op dan wij, de leraren, is onze ervaring.' Ook Bertus is zo'n leraar die met de kinderen thema's met ondernemerschap weet te verbinden. 'Ik geniet van het makkelijk buiten de kaders denken van mijn groep, de verantwoordelijkheid die ze aankunnen en ik verwonder me over het feit dat kinderen hun eigen sterke punten vaak beter kennen dan de leraar.'

Tex Gunning, Raad van Bestuur Akzo Nobel

Talent voor de toekomst

Niet *kennis* zal de toekomst bepalen en de belangrijkste factor zijn voor de nieuwe economie, maar het ontwikkelen van zelfvertrouwen om in gezamenlijkheid complexe problemen op te lossen.

Ján Figel, lid van de Europese Commissie. Uit: Sleutelcompetenties voor een leven lang leren – Een Europees kader, 2007

Ondernemerszin is een sleutelcompetentie

De kennis, vaardigheden en bekwaamheden van de Europese beroepsbevolking zijn doorslaggevend voor de innovatie, productiviteit en concurrentiekracht van de EU. De toenemende internationalisering, de snelle veranderingen en de constante introductie van nieuwe technologieën betekenen dat de mensen in Europa niet alleen hun specifieke professionele vaardigheden op peil moeten houden, maar ook over de algemene competenties moeten beschikken om alle veranderingen bij te houden. (...)

Op Europees niveau zijn sleutelcompetenties vastgesteld en omschreven die de burgers nodig hebben voor zelfontplooiing, sociale integratie, actief burgerschap en inzetbaarheid in onze kennismaatschappij. Ontwikkeling van initiatief en ondernemerszin is een van de 8 sleutelcompetenties.

1. Ondernemend leren in het primair onderwijs: wat is het?

“Onder ondernemerschap wordt iemands vermogen verstaan om ideeën in daden om te zetten. Het omvat creativiteit, innovatie en het nemen van risico's, alsook het vermogen om te plannen en projecten te beheren om doelstellingen te verwezenlijken. Een ondernemende houding helpt iedereen in het dagelijks leven thuis en in de maatschappij, het helpt werknemers zich bewust te worden van hun arbeidsomgeving en kansen te grijpen en is de basis voor meer specifieke vaardigheden en kennis die ondernemers nodig hebben voor sociale en economische bedrijvigheid.”

(Definitie van ondernemerschap zoals gehanteerd door de EU, bij de implementatie van de Lissabonstrategie: ondernemerszin bevorderen door onderwijs en leren).

Een ondernemersattitude wordt gekenmerkt door initiatief, pro activiteit, onafhankelijkheid en innovatie in het persoonlijke en maatschappelijke leven en op het werk. Hiertoe behoren ook motivatie en de vastbeslotenheid om doelstellingen te halen, hetzij persoonlijke, hetzij gemeenschappelijke, ook op het werk.

Kinderen zijn al op jonge leeftijd initiatiefrijk en creatief. De NASA deed begin jaren zestig onderzoek naar creativiteit en innovatief denken met o.a. de zogenaamde paperclipproef. Slechts 2% van de volwassenen viel in de groep *genius*. Bij eenzelfde onderzoek onder kinderen van vijf jaar, was 98% van de kleuters *genius* volgens de standaarden van de NASA (Uit Omdenken is stom, B. Gunster).

Onderscheid tussen ondernemend leren en ondernemerschap

Onder ondernemend leren in het basisonderwijs vallen de leerprocessen die een bijdrage leveren aan het versterken van ondernemende vaardigheden van alle betrokkenen in de school, maar met name van de leerlingen ². Het gaat erom dat leerlingen zich bewust worden van hun eigen kunnen, van hun zelfverantwoordelijkheid. Dat ze hun talenten inzetten.

Op het moment dat kinderen een onderneming gaan opzetten, gaat ondernemend leren over in ondernemerschap. Kinderen zetten hun kennis, vaardigheden en ondernemende houding in. Denk bij kennis aan bijvoorbeeld weten hoe je een marktonderzoek doet. Bij vaardigheden gaat het om bijvoorbeeld presenteren of plannen en bij houding om zelfstandigheid, lef of volhardendheid om een product of dienst te ontwikkelen die een ander wil hebben³.

Een beeld van ondernemend leren

Er zijn scholen die met name met groep 7 en 8 meedoen aan korte, projectmatige ondernemerschapsprojecten, zoals Bizzworld, Bizzmovies, Djungo, Klassenkas of Day for Change. De basisgedachte bij deze projecten is dat kinderen in een korte periode, aan de hand van werkbladen of opdrachten in een boek, een bedrijfje runnen ten behoeve van een goed doel. Alleen al aan Bizzworld doen 357 PO-klassen mee (cijfers uit 2012-2013).

² Sectorraamwerk voor primair en algemeen voortgezet onderwijs bij de Subsidieregeling ondernemerschap en onderwijs-ONO 2007

³ Ondernemende kinderen op komst, 2010

PO scholen die in het kader van het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen ondernemend leren vorm geven (dat zijn ca. 150 scholen), doen dat vaak schoolbreed en het hele jaar door.

Wandel eens zo'n ondernemende school binnen. Wat valt dan op?

1. Er is **ruimte** voor ondernemend leren. Dat kan een kantoortje, een winkel of een keuken zijn, maar ook de ruimte voor posters op het raam of tijd in het rooster om de webshop te actualiseren of een Twittercursus te volgen, een actie op te zetten voor een goed doel of herinrichting van de omgeving van de school.
2. **Buitenschoolse partners** spelen een rol. Een tuinbedrijf heeft contact met de kinderen, een marketingspecialist geeft een workshop, de bibliotheek komt een opdracht bespreken, ondernemende ouders ondersteunen kinderen bij ondernemend leren.
3. Kinderen en leraren kunnen een **hoogtepunt** van ondernemend leren benoemen van de afgelopen periode. Het is vaak een hoogtepunt omdat kinderen hun talenten hebben kunnen laten zien, eigen invulling hebben kunnen geven aan een activiteit, met andere kinderen de klus hebben geklaard en ervaren dat het resultaat voor derden waarde heeft.
4. Leraren ontwikkelen met de kinderen een **ondernemende houding**. De opdrachten waar kinderen aan werken zijn betekenisvol en komen vaak voort uit eigen ideeën en creativiteit. Ze werken eraan met een grote mate van zelfstandigheid, vanuit een rol met een verantwoordelijkheid. De leraar is coachend, geeft feedback, doet suggesties voor inschakelen van ondernemers.
5. In het **eindprofiel** van de kinderen is aandacht voor de talenten die ze hebben laten zien bij ondernemend leren.

Het lesgeven in een ondernemende school vergt een bepaalde houding van docenten. Enkele voorbeelden hiervan zijn afkomstig van leraren van twee ondernemende scholen:

Houdingsaspecten van leraren

1. Herkennen van ondernemend gedrag bij kinderen.
2. Aandacht geven aan goede voorbeelden van kinderen.
3. Openstaan voor verrassingen.
4. Accepteren van mislukkingen.
5. Adviseren en meedenken met kinderen met veel ruimte voor initiatief.
6. Ruimte geven aan discussies over ondernemen en ethische zaken bv duurzaamheid.
7. Ondernemend leren verbinden met het curriculum.

(uit 27 Competenties met tips en voorbeelden, ONO-project De Torteltuinen *bv*)

Ondernemend leren, hoe zien scholen voor primair onderwijs het?

Scholen laten een grote diversiteit zien als het om ondernemend leren gaat. Er zijn scholen die er niet aandoen omdat ze een heel andere focus hebben, er zijn scholen die ondernemend leren niet herkennen, terwijl er toch deelaspecten aan bod komen in hun school en er zijn scholen die ondernemend leren zien als betekenisvol in hun onderwijs.

Deze laatste groep vertrekt vanuit een andere mindset: ze kiezen bewust voor een nieuwe invulling van hun onderwijs of hun pedagogisch handelen. Binnen deze groep scholen zijn ook weer grote verschillen te zien als het gaat om de invulling van de betekenis van ondernemend leren voor hun school.

We laten zeven reacties van scholen de revue passeren.

1. Doen wij aan ondernemend leren?

Uit veldgesprekken⁴ met scholen blijkt dat scholen vaak ontkennend reageren op de vraag of ze aandacht aan ondernemend leren of ondernemerschap besteden. Maar tegelijkertijd vertellen ze over het ontwikkelen van zelfstandigheid bij de leerlingen, het leren om doelgericht te werken, het nemen van initiatieven, het bedenken van oplossingen, aandacht voor talenten bij kinderen ed. Allemaal kenmerken die passen bij de definitie van ondernemend leren.

In feite werken dergelijke scholen aan de grondslag voor ondernemend leren in de hierboven gegeven betekenis, maar herkennen dat als zodanig niet.

2. Economie en ondernemen zijn bij ons op school niet populair!

In een onderzoek naar burgerschapsvorming (2011-PPON) komt naar voren dat de minste aandacht bij burgerschap uitgaat naar onderwerpen van economische aard. Meer dan 90% van de ondervraagde leerkrachten schenkt aandacht aan deelcompetenties gericht op burgerschaps-vorming. De deelcompetenties (zelf)vertrouwen, omgaan met meningsverschillen en conflicten en omgaan met kritiek komen in de lessen het meest frequent aan de orde. Over ondernemen en ondernemend leren lijken vooroordelen te bestaan, maar ondernemend leren is meer dan geld verdienen. Een gemiste kans. Kinderen kunnen heel betrokken vorm geven aan burgerschap in hun directe omgeving, ook met acties die heel ondernemend zijn zonder dat het primair om geld verdienen gaat.

3. Met ondernemend leren willen we op onze school oog voor de toekomst hebben.

'We moeten als onderwijs jongeren niet alleen voorbereiden op de toekomst waarin zij later zullen leven, maar hen uitrusten om een toekomst te creëren waarin zij willen leven (zie ook Slaughter, 1996; Eckersley, 1999). Ondernemende scholen zien dat toekomstgericht denken aansluit bij pedagogische en didactische concepten gericht op een eigentijdse leeromgeving, zoals 21e-eeuwse vaardigheden. Vroeger gingen de kinderen naar de bibliotheek als ze een spreekbeurt wilden houden over de pandabeer. Nu tikken ze pandabeer in en google vindt 3000 hits. Dat vraagt een heel andere aanpak⁵. Op ondernemende scholen maken kinderen hun eigen tutorials en is de focus bij het zoeken op internet gericht op het vinden van inspirerende voorbeelden en de vraag hoe hun eigen tutorial gevonden kan worden (kijk op: www.dekloostertuiniers.nl/promoten).

4. We willen ons als school profileren met ondernemend leren

Veel scholen zien ondernemend leren als een uitnodigende vorm om de eigen reguliere beleidspunten te versterken. Ze kiezen voor ondernemend leren vanuit de overweging om zich te profileren in de regio; ze creëren een eigen herkenbare signatuur of ze zien hun

⁴ Veldgesprekken Ondernemerschap en Onderwijs, primair, voortgezet en hoger onderwijs. dec 2006. Intern rapport SenterNovem.

⁵ uit A.Tick, Start vandaag met het onderwijs van morgen).

school als maatschappelijke onderneming. Soms staan scholen in of bij een winkelcentrum en trekken ze veel kinderen van ondernemers aan. Ook dat kunnen redenen zijn om ondernemend leren als profilering te kiezen.

Scholen die zich profileren op ondernemend leren

Villa Kakelbont is een school waar kinderen ondernemen, ontdekken en leren. Kortom het ondernemende kind in een school vol uitdagingen (Schoolplan en website).

“Een prachtig onderwijsbedrijf”, stond in de conclusie van het rapport ter onderbouwing van het predicaat Excellente school 2013 voor basisschool De Klokbeker. De directeur geeft aan dat zijn school gekenmerkt wordt door ondernemingszin. “We leren de kinderen ondernemend te leren, en waar het kan pakken we de schoolorganisatie bedrijfsmatig aan”. (website Excellente scholen)

“We leren kinderen ervaren wat talentvol ondernemen is”, zegt de directeur van nog een excellente school CNS Ommerkanaal. “We hebben bijvoorbeeld een groentekas waar leerlingen onder meer aubergines kweken, die geleverd worden aan een plaatselijk restaurant. Dat restaurant helpt ons weer met een kookteam. Er zijn kinderen die stage lopen, we hebben een bankteam. Onze aanpak op het terrein van ondernemen is een van de punten van onze school waarmee we ons profileren, ook op het terrein van excellentie (interview).”

5. Ondernemen is bij ons op school een accent binnen ons pedagogische en didactische concept

Ondernemend leren past goed bij scholen die uitgaan van eigen ervaringen als startpunt voor het leren of het accent leggen op vaardigheden als zelfstandigheid, creativiteit zoals EGO-scholen (ervaringsgericht), Jenaplanscholen, Freinetscholen, TOM-scholen- teamonderwijs op maat) of scholen die werken vanuit de gedachte van Reggio Emilia.

Scholen die ondernemend leren vormgeven vanuit hun schoolconcept

Hoe combineer je thema's als ondernemerschap, natuur, milieu en duurzaamheid? Jenaplanschool De Petteflet in Groningen kreeg subsidie en legde een schooltuin aan, waarvan de duurzame producten in een schoolwinkel worden verkocht. Bovenbouwleerlingen zijn zelf medeverantwoordelijk voor zowel winkel als tuin. Zo leren ze van alles over tuinieren, natuur en duurzaam ondernemen. In 2012 mochten ze Nederland vertegenwoordigen op Cyprus in het kader van de European Enterprise Award.

leraar24.nl/video/2949

EGO-school De Heidehoek uit Vledderveen heeft het bedrijf @Kans. Kinderen bepalen zelf hoe ze gaan ondernemen. Zo zijn er kinderen die boeken hebben geschreven en die ook hebben uitgegeven en verkocht. Met dit project wonnen ze de Drentse Onderwijsprijs.

www.youtube.com/watch?v=Ti-R_VPFmkE

6. Ondernemend leren is voor ons team een extra accent bij wetenschap en techniek

Scholen die inzetten op wetenschap en techniek zien kansen om de twee O's (onderzoekend en ontwerpnd leren) te combineren met de O van ondernemend leren.

- **Voorbeelden van combinaties met Wetenschap & Techniek**

Kinderen organiseren 'De Chemische Goochelshow' (chemieproeven uitzoeken waar je een publiek mee kunt trekken en een show opzetten en uitvoeren). Wij bieden, de BesparingsMeters aan (uitzoeken waar een huishouden qua gas, water, elektra op kan besparen en dat als dienst aanbieden in de familie, wellicht gekoppeld aan een goed doel). De ondernemende houding stimuleren we hiermee door dat de cirkel rond gemaakt wordt. Je bedenkt, werkt uit, voert uit en ervaart het resultaat aan den lijve (ONO-project Verdorie why not).

- Kinderen verdiepen zich in producten op het terrein van watertechnologie en verkopen deze producten bv de douchecoach (een zandloper die douchetijd aangeeft). Dat doen ze samen met het bedrijf Wetsus, die werkt aan technologische innovatie op het terrein van waterkwaliteit.
- Door ondernemerschap worden hun producten wereldwijd uitgerold en blijft de technologie niet op de plank liggen. Wetsus vindt het belangrijk om kinderen bij de innovatie en de uitrol te betrekken (ONO-project Duurzame watertechnologie).
- Kinderen gaan met de lector Innovatie van Stenden Hogeschool aan de slag met creatieve toepassingen van de paperclip. Hoe is deze uitvinding tot stand gekomen. Wat zijn de belangrijkste kenmerken van deze uitvinding (onderzoek). Wat kun je er mee (ontwerp) en wat vinden mensen een handige of mooie toepassing (ondernemen) (ONO-project Meesterlijk Ondernemen).

7. Ondernemend leren motiveert: we zoeken een andere weg naar opbrengsten

Een school die opbrengstgericht werkt, zet zich planmatig in voor het verbeteren van de vorderingen van leerlingen. Dit gebeurt door hoge doelen te stellen, gericht hieraan te werken en leerlingen systematisch te volgen in hun vorderingen. Het gaat om effectief instructie geven, onderwijsdoelen, inhouden en didactiek afstemmen op verschillen tussen leerlingen en voortdurend reflecteren op het effect van de lessen.

Ondernemende scholen signaleren toegenomen motivatie bij hun leerlingen, meer leertijd en verrassende resultaten. Zij kunnen de resultaten (nog) niet toeschrijven aan ondernemend leren, maar zijn wel geïnteresseerd in onderzoek op dat terrein.

In het project Meesterlijk Ondernemen wil men vaststellen of kinderen meer leertijd creëren en zelf hogere eisen gaan stellen op het gebied van de basisvaardigheden als ze vanuit eigen verantwoordelijkheid een rol vervullen in een kinderbedrijf. Een eerste pilot op het terrein van taal, laat zien dat kinderen een breed scala aan talige taken uitvoeren, zoals zakelijke brieven naar ondernemers, presentaties voor bezoekers of de pers, sollicitatiebrieven schrijven, het ontwikkelen van promotiemateriaal. Deze taken zijn vaak van hoog niveau met betrekking tot de referentieniveaus. Een voorbeeld: leerlingen lezen instructieve teksten op een hoger niveau dan het beoogde referentieniveau voor groep 8.

(Ondernemend leren op de basisschool, taken , attitudes en leerzaamheid, 2012)

2. Ondernemend leren, de betekenis voor het onderwijs

Deze paragraaf gaat in op de betekenis van ondernemend leren voor de toekomstige economie, de veranderingen van de 21^e eeuw, het onderwijs zelf (de visie, de inhoud en de didactiek) en voor de scholen en de kinderen zelf.

Ondernemend leren heeft oog voor het belang van toekomstige, ondernemende talenten

De wereld om kinderen heen verandert en blijft veranderen. Nederland wil zich scharen onder de (creatieve) kenniseconomieën in de wereld. Voor veel bedrijven in Nederland geldt dat zij zich, door de mondialisering en de verplaatsing van arbeidsintensieve productie, niet meer (alleen) op kostprijs kunnen onderscheiden. In toenemende mate onderscheiden zij zich op technologie, kwaliteit en vormgeving. De creatieve industrie speelt daarbij een belangrijke rol. Creatieve producten geven ook steeds meer invulling aan regionale en nationale 'identiteiten' in een sterk internationale omgeving (Rijksoverheid, trends PO en MO).

Wat is daar voor nodig? Welke vaardigheden en welke talenten kunnen een rol spelen in een creatieve kenniseconomie? De ministeries van OCW en EZ hebben de ruimte geboden voor projecten op het terrein van ondernemend leren, omdat ze het belang zien van ondernemend leren voor de toekomst.

Ondernemend leren werkt met 21e-eeuwse vaardigheden

Verschillende organisaties en personen hebben het in grote lijnen over dezelfde toekomstvaardigheden, die meestal worden benoemd als 21e-eeuwse vaardigheden: 'Those skills and competencies young people will be required to have in order to be effective workers and citizens in the knowledge society of the 21st century' (OECD).

In Nederland verrichtten onderwijskundigen Joke Voogt en Natalie Pareja Roblin (Universiteit Twente) een literatuurstudie naar 21e-eeuwse vaardigheden. Dit zijn de vaardigheden die zij in verschillende modellen terugvonden:

- Samenwerking
- Communicatie
- ICT geletterdheid
- Sociale en/of culturele vaardigheden
- Creativiteit
- Kritisch denken
- Probleemoplossend vermogen

Ondernemend leren besteedt zowel aandacht aan talentontwikkeling als ook aan 21e-eeuwse vaardigheden. In ondernemend leren zetten kinderen hun talenten in en passen vaardigheden toe in hun onderneming of in een ondernemende activiteit in het kader van burgerschap.

Ondernemend leren heeft betekenis voor het onderwijs

Ondernemend leren heeft betekenis voor het onderwijsbeleid van een school, voor de onderwijsinhoud en voor de didactiek. Daarnaast wordt vanuit de praktijk ook nog de betekenis voor de leraar genoemd.

1. Betekenis voor vormgeving van onderwijsbeleid

Scholen zijn zich vaak bewust van veranderingen die in de toekomst gaan plaatsvinden. Maar ze worden afgerekend op de prestaties van nu. Toch lijkt er steeds meer draagvlak te ontstaan voor de volgende onderwijsontwikkelingen:

- ruimte voor leerlingen
- samenwerken in heterogene groepen
- productief (onderzoekend) leren met eigen oplossingsstrategieën
- gezamenlijke kennisconstructie
- geïntegreerd leren
- leren met inzet van nieuwe media
- integratie van theorie en praktijk (betekenisvol leren)

(uit Taalgebruik in de klas, als basis voor kennisconstructie 2012)

Ondernemend leren gaat uit van betekenisvolle leeromgevingen met een grote rol voor kinderen zelf waarbij nadrukkelijk aandacht is voor het toepassen van vaardigheden in de praktijk. Kinderen maken een steloprdracht omdat ze willen solliciteren voor de catering, kinderen corrigeren hun spelling omdat ze een goede reclameposter willen maken, kinderen lezen een tekst omdat ze willen weten hoe een product gemaakt moet worden.

2. Betekenis voor de onderwijsinhoud

Scholen voelen vaak weinig ruimte voor veranderingen van onderwijsinhoud. Ze hebben rekening te houden met kerndoelen, referentieniveaus en de gehanteerde leerlijnen uit hun methodes. Toch zijn er veranderingen zichtbaar, zoals de toegenomen aandacht voor media-educatie en de nieuwste ontwikkelingen daarbinnen, het introduceren van duurzaamheidsaspecten in het kader van wetenschap en techniek, de inzet van actuele teksten bij begrijpend leesonderwijs. Ondernemende scholen merken dat ondernemend leren verbonden kan worden met bestaande onderwijsinhoud (denk aan het verbinden met biologie bij het bewerken van een tuin) maar ook dat het andere onderwijsinhoud met zich meebrengt. Kinderen die bedrijven bezoeken of met ondernemers praten, krijgen inhoud mee, die in geen enkele methode voorkomen. De woordenschat die ze verwerven als ze in hun eigen kinderbibliotheek werken of met een ontwikkelaar van app's overleggen, is van een totaal andere orde dan de bordrijen uit de taalmethode. De metacognitieve vaardigheden die leerlingen inzetten bij het verwerven bij nieuwe woorden zijn echter van dezelfde orde of zijn soms van een hoger niveau dan de taalbeschouwing bij de bordrij. Dan zitten we op het terrein van de didactiek.

Trendwatchers adviseren om rekening te houden met verandering van de inhoud van het onderwijs.

Het onderwijs van morgen begint vandaag. Ook in het curriculum. Een voorbeeld:

Consumenten krijgen steeds meer te maken met statistische data die ze kunnen gebruiken om bijvoorbeeld hun energiegedrag te analyseren en op basis hiervan veranderingen door te voeren. Dit soort trends zouden een plek moeten krijgen in het **rekenonderwijs**. (Adviesgroep

Onderwijstechnologie 2013 Ixperium van de HAN.

De Brederoschool in Groningen doet dat (project 3D duurzaam). De kinderen monitoren het

energieverbruik. Daarnaast verkopen kinderen producten in hun winkeltje om ook duurzaam gedrag te stimuleren.

3. Betekenis voor de didactiek

Ondernemende scholen melden andere vormen van opbrengsten en signaleren toegenomen motivatie bij kinderen. Die motivatie blijkt uit voorbeelden waarin kinderen na schooltijd langer blijven om de kas te controleren of na schooltijd een pr-tekst willen afmaken.

3a. Meer opbrengsten

De manier waarop kinderen leren, bepaalt voor een belangrijk deel hoe de opgedane kennis beklijft. Onderzoek uit de jaren tachtig gaf dit al aan: "When learning scientists (Sawyer, 2006) first went into classrooms, they discovered that most schools were not teaching the deep knowledge that underlies knowledge work. By the 1980s, cognitive scientists had discovered that children retain material better, and are able to generalise it to a broader range of contexts, when they learn deep knowledge rather than surface knowledge, and when they learn how to use that knowledge in real-world social and practical settings". Die 'verdiepte' kennis en het kunnen toepassen van die kennis, dat is precies wat de maatschappij steeds meer vraagt van jongeren. Ondernemend leren draagt bij aan deze manier van leren.

Referentieniveaus

De leerlingen worden uitgedaagd doordat de taken die zij voor de onderneming moeten uitvoeren voor het grootste gedeelte van een hoger niveau zijn dan de referentieniveaus voor groep 7 en 8 voorschrijven. Ze zijn betrokken en voelen zich verantwoordelijk.

Uit Ondernemend leren op de basisschool (verkennend onderzoek 2013 RUG)

3b. Meer motivatie bij leerlingen

Ondernemende scholen signaleren een grote betrokkenheid bij leerlingen. Betrokkenheid bij de ondernemende activiteiten en bij de vaardigheden/vakgebieden die een bijdrage leveren aan het ondernemen. Dat kan zijn het maken van een poster zonder fouten maken of een kas kloppend krijgen met rekenen.

Het uitvoeren van opdrachten voor ondernemers levert een gevoel van eigenaarschap op, een breder perspectief op de toekomstmogelijkheden en de invloed die je er zelf op uit kunt oefenen, een aantrekkelijkere vorm van onderwijs en het besef dat niets voor niets komt.

(Stakeholdersbijeenkomst ONO 2013)

4. Betekenis voor de leraar

Docenten geven aan dat ze genieten van de creativiteit en dadenkracht van hun leerlingen en dat ze zoeken naar een nieuwe vorm van onderwijsgeven: ze signaleren de noodzakelijkheid om overzicht met de kinderen te creëren, meer coachend te zijn bij de ideevorming en de uitvoering en kinderen de ruimte te geven om fouten te maken.

- De docent krijgt meer zicht op zijn of haar kwaliteiten door zelf ondernemender te durven zijn bij de invulling van zijn of haar vakgebied. Vooral de ervaring van het verder concreet maken in de

praktijk van wat ze tot op dat moment vooral in theorie kennen, betekent voor docenten een eye-opener.

- Het daagt leraren uit om 'op je bek te durven gaan' en buiten de gebaande paden van het onderwijsprogramma te treden. Het is de bereidheid om leerlingen/studenten meer de ruimte te geven, dus: durven loslaten.
- Ondernemend lesgeven maakt het beroep interessanter, afwisselender en uitdagender ook voor mannen. Leraren en docenten zijn verrast over het enthousiasme dat het losmaakt en over de effecten op leerlingen. In het beroepsperspectief van de docent is een ondernemende docent aantrekkelijker voor de arbeidsmarkt. Hij/zij weet verbindingen te leggen tussen vakgebieden en maatschappij en weet de kansen te benutten. Een ondernemende docent profileert zich binnen de school en daarbuiten.

(Uit Stakeholdersbijeenkomst ONO 2013)

Ondernemend leren maakt scholen en kinderen trots

Scholen die aan ondernemend leren werken hebben vaak goed nagedacht over het waarom. Ze zijn bovendien trots op hun aanpak. Een analyse van inzendingen voor de Nationale Onderwijsprijs laat zien dat scholen met ondernemend leren zich aanmelden en regelmatig de provinciale prijs winnen.

Voorbeelden van trotse scholen

1. We hebben zelf een smartlap geschreven en een Smartlapconcert georganiseerd met een echte smartlappenzangeres.
2. We schrijven elke week een tekst op een wiki. Een aantal leerlingen maakt een echt boek. Zij werken elke week aan hun eigen boek en maken zelf de illustraties. Doordat het webbased is kunnen ze er ook thuis aan werken en de leerkrachten kunnen het thuis nakijken. Ouders en andere belangstellenden kunnen op internet meelezen. De teksten zijn als boek uitgegeven en verkocht!. Deze boeken komen uiteraard in de schoolbibliotheek en worden door klasgenoten gelezen.
3. We hebben ansichtkaarten gemaakt met een kunstenaar en soundscapes gemaakt met kinderen van vier kleine scholen.
4. We hebben een permanente expositiegelegenheid op school gecreëerd. Er is veel schilderkunst te zien, maar ook powerpointpresentaties, gedichtenboekjes en prachtige beeldjes.
5. De leerlingen uit de bovenbouw hebben voor de kinderen uit de onderbouw een "kabouterherfstpad" georganiseerd met alles erop en eraan.
6. We hebben een Kindergids gemaakt, een toeristische website voor en door kinderen waarbij meerdere scholen de toeristische attracties en evenementen in hun dorp beschrijven.
(uit aanmeldingen voor de Nationale Onderwijsprijs).

Ondernemend leren is een unieke kans voor het versterken van talenten bij kinderen

Er is steeds meer aandacht voor talentontwikkeling in het primair onderwijs. Talentontwikkeling van kinderen in relatie met onderwijsloopbaan (uitdagend onderwijs voor begaafde leerlingen, kansen voor profilering van verschillende talenten van kinderen (bijv. meervoudige intelligenties of Reggio Emilia). Hoe rijker de leeromgeving, hoe groter de kans dat verschillende talenten aangeboord kunnen worden. Ondernemend leren biedt zo'n rijke, betekenisvolle leeromgeving met voor alle kinderen een keuze om

verantwoordelijkheid te nemen en zich samen in te zetten voor een zelf bepaald eindresultaat.

Voorbeelden van betekenisvolle contexten voor talentontwikkeling

Op de Kinderbedrijvendag werden de kinderen uitgedaagd om nieuwe producten of diensten voor hun bedrijf te verzinnen. Een jury onder voorzitterschap van de Kamer van Koophandel besliste uiteindelijk wie een bezoek aan het Fablab kreeg of een workshop met de hele klas over Creatief denken met lector Innovatie en kenniscirculatie.

Plannex, een webomgeving voor talentvolle kinderen (www.plannex.nl) schreef een wedstrijd uit met de titel Onderneem! Ze vroegen kinderen om samen te werken met een ondernemer. Kinderen ontwierpen een Moederdagsierraad, ontwikkelden een nieuwe snack de Loepetti en beantwoordden de vraag van een computerbedrijf namelijk de vraag: Hoe gaan senioren sneller een PC of laptop kopen? Kinderen gingen senioren interviewen.

Voorbeeld van een excellente, ondernemende school gericht op talentontwikkeling

De CNS Ommerkanaal profileert zich als een school waar talenten van leerlingen worden ontwikkeld. Ze doet dat onder andere door het project Talentvol ondernemen. Dat gebeurt in combinatie met een sluitend leerlingvolgsysteem (LVS), waarmee in kaart wordt gebracht waar mogelijkheden van leerlingen liggen. Ten slotte legt de school een grote verantwoordelijkheid bij de leerlingen voor het eigen leerproces. Een en ander doet de school in voortdurende samenhang met bestuur, ouders en samenleving. Met name bij het project Talentvol ondernemen is er een intensieve samenwerking met de lokale ondernemers.

Beide referenten zien de CNS Ommerkanaal als excellente school. Hierbij onderkennen ze onder meer de volgende excellentiegebieden:

- alternatieve manier van leren;
- burgerschap;
- culturele vorming;
- probleemoplossend vermogen van de kinderen.

De inrichting van het leerproces kenmerkt zich door een beredeneerde aanpak met consequente zorg voor drie basiselementen: competentie, autonomie en relatie.

Juryrapport Excellente scholen, schoolrapport 2012

Kinderen maken het verschil bij ondernemend leren

Voor een kenniseconomie is het belangrijk dat kennis omgezet wordt in economische of maatschappelijk nuttige producten. In het HBO en WO wordt daar ook op gestuurd. Dat wordt valorisatie genoemd.

Kennisvalorisatie is het proces van waarde creatie uit kennis, door kennis geschikt en/of beschikbaar te maken voor economische en/of maatschappelijke benutting en te vertalen in concurrerende producten, diensten, processen en nieuwe bedrijvigheid.

Voor kinderen in het basisonderwijs is kennisvalorisatie een vorm van betekenisvol leren. Ook jonge kinderen ontdekken dat hun kennis, hun inzet, hun talent het verschil maakt. Door hun interventies leveren ze een bijdrage aan een goed doel of verwerven ze geld voor

een gezamenlijk gekozen wens. Een vroege start van kennisvalorisatie zou zeker aandacht moeten hebben.

3. Van projecten naar structurele inbedding

Jan Waalkens, lector Ondernemerschap, Kenniscirculatie en Innovatie, Stenden 2010

'Ondernemerschap is de som van vaardigheden en mindset. Beide kunnen ontwikkeld worden en zijn tot op zekere hoogte leerbaar en studeerbaar. Een mindset die eenmaal tot stand gekomen is, kan echter niet eenvoudig veranderd worden. Daarom is het zaak zo vroeg mogelijk met ondernemerschapsonderwijs te beginnen, al voordat men op het voortgezet onderwijs komt of het HBO.

Het is dan ook verheugend om te zien dat onderwijs op het vlak van ondernemerschap al begint met projecten op basisscholen. Het Ministerie van OCW heeft ingezien dat men inderdaad niet vroeg genoeg kan beginnen.'

Projectaanpak in het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen

Het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen van de Ministeries van Economische Zaken en Onderwijs Cultuur en Wetenschappen heeft twee doelstellingen:

1. Een toenemend aantal onderwijsinstellingen in Nederland heeft ondernemerschap in het onderwijs geïntegreerd in beleid, organisaties en programma's.
2. Meer leerlingen en studenten gedragen zich ondernemender, zijn positief over ondernemerschap en starten binnen vijf jaar na afronding van hun opleiding een eigen bedrijf. Voor het primair onderwijs is het belangrijk te weten dat kinderen ook na de basisschool prikkel blijven krijgen om ondernemend te kunnen zijn. Dit kan leiden tot een ondernemende houding in hun werk of tot een onderneming na afronden van hun opleiding.

Het Actieprogramma 2008-2012 heeft het ondernemerschapsonderwijs in de sectoren PO t/m WO met actielijnen gestimuleerd in samenwerking met sectororganisaties uit het onderwijs en het bedrijfsleven, onderwijsinstellingen en kenniscentra.

Resultaten van het Actieprogramma

- Er zijn 79 regionale netwerken van onderwijsinstellingen PO, VO en MBO, bedrijven, gemeenten en andere instanties die gezamenlijk werken aan de verankering van ondernemend onderwijs in hun regio.
- Er is een beproefde training opgezet voor ondernemend onderwijs voor docenten en schoolmanagers (Stichting Grijp de Buitenkans) en voor PABO's.
- Gegevens uit onderzoek en effectmetingen laten zien dat het Actieprogramma voor verschuivingen in het onderwijs heeft gezorgd⁶.
- Communicatieactiviteiten hebben geleid tot creëren van awareness rond ondernemerschaps-onderwijs (uit Ecorys, 2012), de Global Entrepreneurship Week, zie Leraar 24 en het Jeugdjournaal kinderbedrijf De Torteltuyn en hun reis naar Cyprus voor een Europese Award op het terrein van ondernemen⁷.
- In het basisonderwijs beginnen scholen ondernemend leren in hun curriculum te verankeren, ook al is dat een kleine verschuiving (van 50% in 2007 niet nu naar 59%

⁶ zie Kamerbrief met kabinetsreactie op het rapport van de Onderwijsraad 'Onderwijs in ondernemerschap', 29 oktober

2013 en Tweemeting, Ecorys 2012

⁷ <http://jeugdjournaal.nl/item/440442-leerlingen-hebben-eigen-bedrijf.html>

een beetje in 2012). Ouders worden in het basisonderwijs betrokken bij ondernemend leren en ook het aantal ondernemers dat betrokken is bij scholen, stijgt.

Structurele inbedding

In 2014 lopen nog twee projecten voor ondernemend leren in het primair onderwijs vanuit het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen:

- Best practice projecten: Meesterlijk Ondernemen in Drenthe en Joure Ambachtstad Techniek en ondernemen. Deze projecten hebben de opdracht ondernemend leren te verdiepen en te verkennen welke factoren er bij de uitrol van ondernemend leren naar andere scholen, een rol spelen.

De best practice projecten verkennen o.a. de kracht van twinning (bij elkaar kijken), ontmoeting met ondernemers door bij hen te vergaderen en door ondernemers in te schakelen bij de ondernemende activiteiten, netwerkvergaderingen met andere ondernemende scholen, uitdagende bijeenkomsten met ondernemende kinderen, instructiematerialen voor kinderen zelf, samenwerking tussen kinderbedrijven en praktijkonderzoek met experts van lectoraten en universiteiten.

- De ondernemende docent. Gedurende 2013 en 2014 loopt er een traject bij pabo's en lerarenopleidingen, waarin de bewustwording rond ondernemerschapsonderwijs wordt gestimuleerd en de introductie en inbedding van leren ondernemen in het curriculum wordt ondersteund.

Aandacht voor structurele inbedding in de school (borging)

Op 12 juni 2012 hebben de twee directies van basisschool De Tandem (kinderbedrijf De Groene Schakel, nu betrokken bij Best Practiceproject Meesterlijk Ondernemen) en Jenaplanschool De Petteflet (kinderbedrijf De Torteltuin) de borgingsaspecten van Ondernemend leren in hun school uitgewisseld:

1. Ondernemend leren moet een praktische vertaalslag krijgen in het curriculum van de school, in het klassenmanagement (bv. kinderen vrij roosteren voor overleg) en de schoolorganisatie (koppeling projectonderwijs of opnemen in circuits).
2. Om ondernemend leren goed vorm te geven hebben de coördinerende leerkrachten uren onder schooltijd of taakuren nodig.
3. De aanpak van ondernemend leren aan de hand van kinderbedrijven dient in het schoolplan te worden beschreven en daar dienen verbanden te worden gelegd met visie en diverse speerpunten.
4. Als een kinderbedrijf een winkel heeft is een vorm van regelmatige openingstijden een noodzaak.
5. Het is belangrijk om ondernemers betrokken te houden en de inzet van al betrokken ondernemers elk jaar te verifiëren en nieuwe ondernemers kansen te geven mits hun inzet past bij de activiteiten van het kinderbedrijf.
6. Een vorm van monitoren van opbrengsten is wenselijk. Er is een ouderscan ontwikkeld, ondernemen kan gekoppeld worden aan bestaande monitoring. Behalve 'meten' is ook het 'merken' belangrijk. Observaties en opvallende zaken met elkaar delen zoals onderwijshoogtepunten, blijven belangrijk en daar moet tijd voor zijn tijdens teamoverleggen of bouwgroepen.
7. OR en MR moeten eveneens betrokken blijven. Ondernemend leren met een kinderbedrijf moet minimaal een aantal keren op de agenda staan.

Er moet worden geïnvesteerd in goede relaties met de pers door kinderen en leerkrachten om ouders, andere scholen, ondernemers en de overheid te informeren en te inspireren.

Als we de resultaten van de ondernemende scholen uit de projecten van het Actieprogramma Onderwijs en ondernemen vanaf 2007 langs de lat leggen van de innovatiekansen én de belemmeringen voor structurele inbedding, dan komen daar de volgende inzichten uit naar voren:

- Ondernemend leren heeft de meeste kans van slagen als er een visie is, gedragen door het hele team en een schoolleider die er actief vorm aan geeft. De meeste scholen beginnen echter met een projectactiviteit op het terrein van ondernemend leren en bouwen dit uit, bij positieve ervaringen, naar een meer structurele aanpak (van ondernemen met 1 groep naar schoolbreed, van ondernemen op de eigen school naar samenwerking met VO of BSO, van eenmalige korte activiteit naar structurele aanpak het hele jaar door).
- Ondernemend leren dat past bij de gekozen speerpunten van een school, vermindert het gevoel van verzwaring van de werkdruk, maar kan het niet wegnemen. Een Groene School vindt duurzaam ondernemen een vanzelfsprekende stap, een school met profilering op het terrein van cultuur vindt het ondernemen met nieuwe media een vanzelfsprekend onderdeel.
- Een kanttekening is dat ondernemend leren bij leraren verschillende associaties oproept. Als het gaat om de invalshoek geld verdienen, dan is die associatie zeker niet altijd positief. Ondernemend leren is echter veel meer dan geld verdienen en kan zeker een bijdrage leveren aan bijvoorbeeld burgerschap.
- Ondernemend leren vraagt een meer coachende rol van leraren en afstand doen van het willen controleren van het leerproces van a-z. Daarnaast is er expertise nodig om vorm te geven aan ondernemend leren. Training on the job van leraren lijkt een goede vorm te zijn evenals het begeleiden van de kinderen door ondernemers.
- Ondernemend leren kan nog niet bogen op veel wetenschappelijk onderzochte good practice. Wat draagt ondernemend leren bij aan het verhogen van kwaliteit van het onderwijs en de opbrengsten?

In de praktijk zijn er mooie voorbeelden te vinden van de onderzoekende houding van leraren zelf. Zeker als dat onderzoek op basis van eigen vragen samen met wetenschappers gebeurt. In het project Meesterlijk Ondernemen wordt met leraren, kinderen en wetenschappers onderzocht hoe taaltaken in een onderneming kunnen worden geoptimaliseerd, wat er nodig is om goed te overleggen, hoe talent van kinderen gesignaleerd kan worden⁸.

⁸ Ondernemend leren op de basisschool, taken, attitudes en leerzaamheid (RUG 2012) en Ondernemend leren overleggen, Masterscriptie RUG 2013

4. Twee sporen voor de toekomst

Na 2013 zijn de projecten in het kader van het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen afgerond. Ondernemende scholen zullen gewoon verder gaan met ondernemend leren, structureel of in projecten. En nieuwe scholen zullen interesse krijgen voor ondernemend leren. Dat wordt nu al gesignaleerd in de huidige projecten. In dit paper is geschetst wat de mogelijkheden van ondernemend leren in het primair onderwijs zijn en wat het belang van ondernemend leren is. Wat is er nodig om ondernemend leren vorm te geven voor de nabije toekomst? Met dezelfde kansen om voortdurend aan kwaliteit te werken, zoals dat in de projectperiode is gebeurd? Dat is een vraag naar positionering van ondernemend leren en naar het borgen van verworvenheden.

De vragen die in deze paragraaf worden uitgewerkt:

1. Welke rol kan ondernemend leren in het curriculum van de toekomst spelen (spoor 1)? Hebben we het dan over een fundamentele verandering van opvattingen die ten grondslag liggen aan een onderwijskundige visie? En wat is dan nodig om de succesfactoren van ondernemend leren in het primair onderwijs te verankeren?
2. Of hoe kan ondernemend leren de huidige onderwijsontwikkelingen versterken (spoor 2)?

En ook hier geldt, wat is er dan nodig om de kwaliteit van ondernemend leren verder te verankeren of uit te bouwen?

Spoor 1

Maak ondernemend leren onderdeel van het curriculum van de toekomst

Er is in het onderwijsveld steeds meer draagvlak voor het aanpassen van het curriculum met daarbij aandacht voor de 21e-eeuwse vaardigheden. De huidige en toekomstige kennissamenleving verlangt dit soort vaardigheden van kinderen. Deze samenleving heeft behoefte aan creativiteit, probleemoplossend vermogen, samenwerking, culturele en morele sensitiviteit, zorgzaamheid en vakmanschap. Om ze hierop goed voor te bereiden is een onderwijsomgeving met ruimte voor het ontwikkelen van dergelijke competenties een voorwaarde. De karakteristieken van een dergelijke onderwijsomgeving komen ook naar voren in het recente advies van de Onderwijsraad om meer aandacht te besteden aan onder meer vakoverstijgende 'advanced skills' zoals problemen oplossen, samenwerken en communiceren⁹.

Overeenkomsten

Ondernemend leren en 21e-eeuwse vaardigheden hebben overeenkomsten, zeker op het terrein van de competenties als problemen oplossen, samenwerken en communiceren. Ondernemend leren gaat nog een stap verder, omdat het kinderen een perspectief schetst van ondernemend kunnen zijn in werk en maatschappij met aandacht voor culturele en morele sensitiviteit. Kinderen die ondernemend mogen zijn - al op jonge leeftijd - ervaren dat ze het verschil kunnen maken in hun omgeving door de inzet van hun talenten.

⁹ Een smalle kijk op onderwijskwaliteit, Onderwijsraad, 2013

Het curriculum van de toekomst heeft een aantal kenmerken die ook terug te vinden zijn in ondernemend leren: er is sprake van onderwijs gericht op kennisconstructie met de leraar als coach, actief leren, interactie binnen en buiten school en een vakoverstijgende aanpak gericht op de hogere denkniveaus (Whitepaper 21 st Century Skills).

Sterke punten en aanbevelingen

De sterke punten van ondernemend leren en de aanbevelingen daaromheen, kunnen meegenomen worden in het curriculum van de toekomst. Dat zijn aanbevelingen om verder te kunnen werken aan kwaliteit van ondernemend leren.

- Ondernemend leren biedt aanknopingspunten voor het versterken van de kwaliteit van de leraar, door training en coaching on the job op het terrein van 21e-eeuwse vaardigheden en ondernemerschap en door het versterken van de onderzoekende houding.
- Ondernemend leren heeft de mogelijkheden verkend voor het vergroten van het eigenaarschap in het leerproces bij leraren én leerlingen. Draag uit hoe ondernemend leren en ondernemerschap het eigenaarschap voor leerprocessen stimuleert en verbind dit met betekenisvol leren en het concept valorisatie.
- Ondernemend leren heeft de kracht van activiteiten met inzet van experts van buiten de school - uit de hoek van de ondernemers - laten zien. Grijp de kans als school om je te verbinden aan ontwikkelingen in de regio. Ondernemers en (maatschappelijke) organisaties in de omgeving van de school kunnen bijdragen aan de invulling van het ondernemend onderwijs. Hiermee kan een school zijn profiel versterken en beter aangehaakt zijn bij relevante ontwikkelingen in haar directe omgeving en in de 21e-eeuwse samenleving.
- Ondernemend leren heeft de kracht van kinderen zelf laten zien. Kinderen kunnen meedenken in het toepassen van 21e-eeuwse vaardigheden. Creëer momenten met kinderen zelf.
- Start met de verbinding 21e-eeuwse vaardigheden en ondernemend leren al vanaf de Pabo. Door ook docenten in opleiding kennis te laten maken met deze vorm van onderwijs, kunnen duurzame stappen voor ondernemerschap worden gezet. Dat kan door ook bij hen een ondernemende houding te prikkelen, het leren van een aantal vaardigheden en ook door ze in contact te brengen met ondernemers of zelf ondernemend te laten zijn.

Reflectie

Het gegeven dat ondernemend leren kinderen een rol geeft in het sturen van hun leerprocessen, dat het bij ondernemen gaat om actief leren, eigen kennisconstructie, samenwerking met ondernemers en de maatschappij, in en buiten de school, gestoeld op andere vormen van leren en daarmee een andere rol van leraren, maakt dat we steeds nieuwsgieriger worden naar het curriculum van de toekomst.

Ondernemend leren levert aantoonbare bijdrage aan 21^e-eeuwse vaardigheden

Onderwijs in ondernemen vergroot de ondernemerschapsvaardigheden van jonge kinderen aanzienlijk. Leerlingen die les in ondernemen hebben gehad, hebben meer zelfvertrouwen, durven meer risico's te nemen, zijn meer prestatiegericht en tonen meer creativiteit en doorzettingsvermogen. Door ondernemend leren ontwikkelen leerlingen deze belangrijke 'soft skills' verder. (M. van Praag e.a. ACE)

Spoor 2

Haak aan bij huidige onderwijsontwikkelingen in het primair onderwijs

Ondernemende scholen hebben laten zien dat ondernemend leren goed te combineren is met speerpunten van hun beleid en op een aantal punten met het curriculum. De nieuwste didactische aanpak van rekenproblemen blijkt bijvoorbeeld uitstekend te combineren met ondernemend leren op het terrein van omgaan met geld.

De sterke punten van ondernemend leren kunnen goed meegenomen worden in de onderwijsontwikkelingen van nu en de nabije toekomst. Nieuwe scholen kunnen profiteren van de voorbeelden en ontdekken dat ze ondernemend leren vorm kunnen geven in samenhang met de speerpunten waarvoor ze gekozen hebben.

Sterke punten en aanbevelingen

Aanbevelingen het huidige curriculum te versterken en om verder te kunnen werken aan kwaliteit van ondernemend leren, zijn:

- Ondernemend leren laat een diversiteit aan mogelijkheden zien voor versterking van het curriculum. Introduceer ondernemend leren als een versterking van eigen speerpunten in het primair onderwijs. Maak het bijvoorbeeld onderdeel van de ambitiegesprekken van School aan Zet, curriculumontwikkeling wetenschap en techniek, nieuwe aanpakken van de basisvaardigheden en opbrengstgericht werken, ouders als educatieve partner, excellentie en talenten. Maak dus een verbinding van de beleidslijnen van OCW met ondernemend leren.
- Ondernemend leren laat zien dat kinderen graag een bijdrage willen leveren aan hun directe omgeving. Erken de waarde van ondernemend leren in het kader van burgerschap en versterk met ondernemend leren de doelen van burgerschap, zowel de economische als de maatschappelijke doelen.
- In ondernemend leren worden ondernemende talenten bij leraren zichtbaar. Deze leraren krijgen specifieke taken in het kader van taakbeleid van een school. Verken de mogelijkheden van een combinatie met de functiemix. De functiemix biedt de mogelijkheid voor leraren om naast de reguliere lesgevende taak, zwaardere taken en verantwoordelijkheden op zich te nemen, bijvoorbeeld op het gebied van onderwijsontwikkeling. Ondernemend leren is een van de manieren om hier invulling aan te geven. Gekeken moet worden naar de CAO's van de leraren om eventuele belemmeringen hierin weg te nemen.
- Leraren, ouders en kinderen laten vragen horen die uitnodigen tot onderzoek. Kwalitatief en kwantitatief onderzoek is nodig om meer te weten te komen over de meest succesvolle aanpak van ondernemend leren en de effecten resultaten. Investeer vooral in onderzoek naar de combinatie met het curriculum bijvoorbeeld met rekenen en taal.
- Scholen die zich met hart en ziel profileren op het terrein van ondernemend leren, laten visitatiecommissies, ouders en inspectie zien waar ze voor staan. Ondernemend leren vraagt om programmatische erkenning vanuit OCW en in het verlengde daarvan de Onderwijsinspectie. Niet als een apart vak, maar als een surplus voor het huidige curriculum. Bij programmatische erkenning is de kans aanwezig dat ook de uitgevers van schoolmaterialen en methodes aspecten van ondernemend leren in hun didactische aanpak gaan verwerken.

Reflectie

Ondernemend leren kan ook binnen het huidige curriculum ruimte krijgen, zo is gebleken. Er zijn aanwijzingen dat ondernemend leren bijdraagt aan ondernemend gedrag bij kinderen, aan hun talentontwikkeling maar ook aan hun taal- en rekenontwikkeling. Nieuwe accenten binnen burgerschap en wetenschap en techniek zijn interessant voor de keuze voor spoor 2.

Spoor 1 en 2 samen

De kracht van ondernemend leren is, dat het zich laat combineren met huidige speerpunten van het onderwijs en het huidige curriculum van scholen voor primair onderwijs. Maar wil ondernemend leren echt vorm krijgen met eigenaarschap van kinderen voor hun leerproces, monitoren van nieuwe vormen van didactisch handelen en de resultaten daarvan, dan zou het mee vorm en inhoud moeten geven aan het curriculum van de toekomst. Spoor 1 en 2 samen, zou voor ondernemende scholen een kwaliteitsslag kunnen zijn, om uiteindelijk zoveel mogelijk leerlingen met ondernemende talenten voor de toekomst van de basisschool te laten gaan.

Een terugblik op kansen voor Laurette om ondernemend te leren

Hoe is Laurette op het idee gekomen om te gaan ondernemen?

Op haar basisschool heeft ze vijf keer een ondernemend project gedaan. Twee keer was ze initiatiefnemer voor een activiteit om geld in te zamelen voor het goede doel, drie keer wilde de klas waar ze inzat iets bijzonders (meerdaags schoolreisje, technisch lego, de musical opvoeren in een echt theater). Ze heeft ontdekt dat ze initiatiefrijk is en durft.

Geef kinderen minimaal 5 momenten van ondernemend leren in de basisschoolleeftijd en zorg voor feedback op ondernemende competenties.

Hoe redt Laurette zich met PR en Marketing? Ze heeft in groep 8 een Twitterworkshop gevolgd met een ondernemende ouder. Wat ze leerden met een groepje pasten ze meteen toe om reclame te maken voor hun musical.

Geef kinderen in de basisschoolperiode de kans om inspirerende ondernemers te ontmoeten en dat wat ze leren van de ondernemers meteen toe te passen.

En het netwerken van Laurette? In haar basisschoolperiode heeft Laurette tijdens Kinderbedrijvendagen gekeken hoe andere kinderen aan het ondernemen waren. Ze heeft een kindercatering ingezet om hapjes te maken voor de musicalavond.

Zorg voor een platform voor kinderbedrijven, live en digitaal. Kinderen leren veel van elkaar.

De schoolprestaties van Laurette? Hoe laat Laurette op school zien wat ze kan? In haar portfolio heeft ze al haar initiatieven in beeld gebracht op het gebied van ondernemend leren. Daarnaast laat ze zien dat haar basisvaardigheden er niet onder lijden.

Zorg voor leerkrachten met een onderzoekende houding die met 21e-eeuwse vaardigheden en legio inspirerende voorbeelden van ondernemen met kinderen aan talentontwikkeling doen met aandacht voor de basisvaardigheden.

Bronnen

- Joke Voogt & Natalie Pareja Roblin, *21st Century Skills. Discussienota*, Universiteit Twente
Faculteit Gedragwetenschappen, 2012
- Berenst, J., *Taalgebruik in de klas, als basis voor kennisconstructie* 2012
- Lindemann, van Eijck, Minderman (2013). *De school in transitie. Maatschappelijke waardecreatie door bundelen van krachten en onderhandelen*. Zijlstra reeks, VU, Amsterdam.
- Sectorraamwerk voor primair en algemeen voortgezet onderwijs bij de Subsidiereregeling ondernemerschap en onderwijs-ONO 2007
- Berg, I. van den (2011) *Ondernemende kinderen op komst: Inspiratieboek leren ondernemen in het, basisonderwijs*. Drachten: Eduforce
- Berg, I. van den, Popma, M. (2013) *In ondernemend leren krijgt taal waarde*. MeerTaal, jaargang1, nummer 1.
- 27 Competenties met tips en voorbeelden, ONO-project De Torteltuinen
- Ministerie OCW, *Trends in Beeld 2012, Zicht op Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*, 2012
- Ausma, F. e.a. *Ondernemend leren op de basisschool, taken, attitudes en leerzaamheid* (RUG 2012)
- Popma, M. *Ondernemend leren overleggen*, Masterscriptie (RUG 2013).
- Onderwijsraad (2013). *Een smalle kijk op onderwijskwaliteit*. Stand van educatief Nederland 2013. Den Haag.
- Ecorys, *Ondernemerschap in het Onderwijs, Tweemeting*, november 2012
- *Effecten van onderwijs in ondernemen op de basisschool*. Praag, M. van, Sloof, R. en Rosendahl Huber, L. (2013). ACE Amsterdams Centre for Entrepreneurship